

Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867—1944

Az elvesztett háború és az Osztrák—Magyar Monarchia fölbomlása következtében szétszaggatott, ám ugyanakkor több évszázada vágyott önállóságát és függetlenségét visszanyert Magyarországot az utódállamok minden tekintetben: politikailag, gazdaságilag és kulturálisan is megpróbálták elszigetelni. Az erre irányuló törekvéseket a magyar politikusok a fojtogató gazdasági nehézségek leküzdésével és a nyugat-európai kapcsolatok minél átfogóbb kiépítésével eredményesen kísérelték meg visszaverni. Az Ausztriát kivéve bizalmatlan, a revízió lehetőségétől állandóan rettegő, s ezért gyakran ellenségesen viselkedő államokkal körbevett Magyarország talán a kultúrpolitika területén tört ki a legsikerebben a kényszerű elzártságból.

Míg külpolitikánk — elsősorban a kis-antanttal való szembenállás s a revíziós szándékok miatt — a harmincas évek közepétől kényszerpályára tolódott, majd végzetes zsákutcába került, addig nemzetközi kultúrkapcsolataink maradandó, mai szemmel nézve is korszerű, több irányban kiválóan kiépített intézményrendszerre épültek. Olyan intézményrendszerre, melyet még a II. világháború alatt — részben pedig még azután is — szinte változatlanul megőriztek, s csak a kultúrpolitikát a „múltat végképp eltörölni”-szellemben irányító Ortutay Gyula minisztersége idején, 1948—1949-ben romboltak le.

„Utazási ösztöndíjak” a dualizmus időszakában

Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak és nemzeti művelődésének fejlesztésében már a XII. század végétől meghatározó szerepet játszott a külföldi egyetemeken végzett, rendszerint több éves tanulás után hazájába visszatérő fiatalok vékony, ám állandóan izmosodó rétege. A középkori magyar egyetemalapítási kísérletek — Pécs, Óbuda, Pozsony és Buda — többszöri, gyors meghíúsulása következtében a magasabb egyházi és világi méltóságok felé törekvő korabeli „értelmiség” kizárólag külföldi univerzitásokon képezhette magát tovább. Többnyire családi támogatással, nem ritkán azonban patrónusok segítségével vagy királyi — Erdély esetében fejedelmi — stipendiumokkal.¹ Néhány sokat idézett kivételtől, így a magyar ösztöndíjasokat fogadó állandó székhelyű intézetektől: az 1579-ben alapított római Pápai Német—Magyar Kollégiumtól, az 1624-ben megnyílt bécsi Pázmáneumtól, az 1749 és 1938 között fennállott bécsi Theresianumtól, vagy Bethlen Gábor tudatos „vezetőképző” tevékenységétől eltekintve a középkori- (kora)újkori peregrináció semmiképpen sem volt tervszerűnek és irányítottak nevezhető.²

A nemzetközi kulturális kapcsolatok saját érdekei és céljai szerinti alakí-

tásába és fenntartásába, a külföldi egyetemjárás — illetve elképzeléseik szerint már elsősorban a tudományos továbbképzés — befolyásolásába-irányításába csak a kiegyezéstől szólhatott bele a magyar állam, az általa dotált ösztöndíjak és tanulmányutak rendszeresítésével. A magyar kormány 1868. évi első költségvetésében, s ettől kezdve mindegyikben, találkozunk oly tételekkel, melyek a kultusztárca terhére külföldi ösztöndíjakra voltak elkülönítve.³ Az „utazási ösztöndíjak” elsősorban a tanár- és a tanítóképzés színvonalának emelését, valamint az egyetemi és a főiskolai tanári kar utánpótlásának biztosítását hivatottak szolgálni. Ahogy *Eötvös József* megfogalmazta: „tanerőket csak úgy nyerhetünk, ha a lehetőségig sok fiatal képzett embert küldünk ki külföldre és műveltetjük őket, főképpen azért, hogy itten a tanítóképezdek föllállítására szükséges erőket nyerjünk; mert mielőtt tanítóképezdéket nem állíthatunk kellő számmal, addig a népnevelést bizonyára nem emelhetjük a kellő fokra.”⁴ *Pauler Tivadar* 1871-ben fölszólította a budapesti egyetemet és a műegyetemet: „jelöljék ki azon szakokat, melyekre nézve a külföldre küldést főleg szükségesnek és kívánatosnak tartják, hogy így a szükségnek megfelelően, ne csak az egyesek szellemi tőkéje gyarapodjék; hanem azon tőkének kamatozását itt az országban lehetővé tegyük.”⁵

Az ösztöndíjakció sikeres megindulásáról tanúskodik a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1872. évi jelentése, miszerint „a törvényhozás által közép-tanodai és felsőbb tanintézeti tanárok és tanárjelöltek külföldre leendő küldetésére négy év óta engedélyezett 70 000 ftból eddigelé 73 tanárjelölt és tanár vett részt; az ösztöndíjak 800—1200 ftig terjedtek”.⁶ Az állami költségvetésekben az „utazási ösztöndíjak” összege az 1870-es évek végéig alig változott, ezt követően egészen a kilencvenes évek közepéig csökkent, s csak azután kezdett ismét emelkedni, hogy közvetlenül a világháború kitörése előtt érje el a legmagasabb szintet. Az évente változó számú — átlagosan 15—20 főnek juttatott — ösztöndíjat az egyetemek és a főiskolák vagy a pályázókat foglalkoztató intézmények javaslatára adományozta a kultuszminiszter. Az ösztöndíjasok többsége Ausztriában, Németországban, Franciaországban és Olaszországban — a magyar peregrinusok által eddig is a leglátogatottabb egyetemeken — tanult és kutatott. A budapesti tudományegyetemről utaztak ki a legnagyobb számban állami ösztöndíjasok.⁷

Annak ellenére, hogy a dualizmus alatt a külföldön tanuló magyar fiataloknak mindössze egy-három százaléka volt állami ösztöndíjas; annak ellenére, hogy a fél-, az egész, ritkábban pedig több évre szóló stipendiumok többségének célja nem volt pontosan meghatározva, és Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak szervezett kiépítését a Monarchia külügyeinek közös ügyként kezelése is hátráltatta, a kiutazottak névsorán végigtekintve mégis eredményesnek tekinthetjük az I. világháború előtti ösztöndíjakciót. Az állami támogatással külföldön tartózkodó hallgatók és kutatók között ott találjuk a századvég, a századelő és a két világháború közötti időszak magyar tudományos és művészeti életének szinte valamennyi nevesebb képviselőjét: csak néhányukat — kiutazásuk időpontja szerint — kiemelve: *Alexander Bernátot*, *Pasteiner Gyulát*, *Vámbéry Ármint*, *Goldzieher Ignácot*, *Timon Ákost*, *Simonyi Zsigmondot*, *Marczali Henriket*, *Ábel Jenőt*, *Riedl Ferencet*, ifj. *Szinnyei Józsefet*, *Stein Aurélt*, *Klupathy Jenőt*, *Dietz Sándort*, *Apáthy Istvánt*, *Némethy Gézát*, *Richter Aladárt*, *Doleschall Alfrédet*, *Hornýánszky Gyulát*, *Kövesligethy Radót*, *Polner Ödönt*, *Veress Endrét*, *Somló Bódogot*, *Kolosváry Bálintot*, *Cholnoky Jenőt*, *Kossalka Jánost*, *Vári Rezsőt*, *Angyal Dávidot*, *Pauler Ákost*, *Melich Jánost*, *Szádeczky Lajost*, *Horváth Jánost*, *Szladics Károlyt*, *Győry Tibort*, *Tomcsányi Móricot*, *Bernolák Nándort*, *Négyesy Lászlót*, *Fejér Lipótot*, *Jászi Oszkárt*, *Zemplén Győzöt*, *Szentpéteri Imrét*, *Személyi Kálmánt*, *Kornis Gyulát*, *Szabó*

Dezsőt, Laczkó Gézát, Bakay Lajost, Gerevich Tibort, Buchböck Gusztávot, Hekler Antalt, Trikál Józsefet, Germanus Gyulát, Csánki Dénest, Riesz Marcellt, Eckhardt Ferencet, Gragger Róbertet, Lukinich Imrét, Hornyánszky Gyulát, Vadasz Elemért, Egyed Istvánt, Czebe Gyulát, Pólya Györgyöt, Thienemann Ti-vadart, Zolnay Bélát, Trostler Józsefet, Magyar Zoltánt, Kastner Jenőt, Eckhardt Sándort, Hankiss Jánost, Fabinyi Tihamért, Moór Gyulát, Huszti Józsefet.⁸

Néhány külföldi intézetbe már ekkor is rendszeresen utaztak magyar fiatalok: 1883-tól állandó munkahelyet tartottak fenn a nápolyi *Stazione Zoologica*-ban egy-egy magyar biológus vagy zoológus részére, 1909-től pedig a Boulogne sur Seine-i *Fiziológiai Intézet*ben is dolgoztak magyar kutatók. 1908-tól 1914-ig évente nyolc-tíz magyar egyetemista vehetett részt nyári egyetemi nyelvtanfolyamon Franciaországban vagy Angliában.⁹

A szervezett ösztöndíjakció megindítása és a tervszerű külföldi tudományos kutatómunka szükségességének fölismerése *Fraknói Vilmos* és *Klebsberg Kuno* érdeme volt. Fraknói a vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagában végzett búvárkodása során, Klebsberg Kuno pedig 1917-ben — mikor a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, a külföldön folytatandó magyar levéltári föltárásokat szorgalmazva — vérbeli modern tudományszervezőként ébredt rá arra, hogy egységes irányítású, több ember munkáját összefogó és koordináló intézetekben jóval eredményesebben lehet külföldön (persze bel-földön is) dolgozni, mint egymástól függetlenül, nemegyszer mások kutatásait is keresztezve és átfedve.¹⁰

Fraknói ezért ajándékozta római villáját — melyben már a század végétől fogadta a magyar egyháztörténettel foglalkozó, alapítványi ösztöndíjakkal Rómában tartózkodó tudósokat — 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémiának. A kultusztárca által főnntartott, az Akadémia irányította *Római Magyar Történelmi Intézet*be évente két-két kutató kiküldését határozták el. A terv megvalósulását azonban a világháború kitörése késleltette.¹¹

Klebsberg Kuno szervezte a mindössze másfél esztendeig, 1917 januárjától 1918 szeptemberéig, a háborús összeomlásig főnnálló *Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet*et, melynek ügyvezető alelnöke is volt. 1918 előtt ez volt az egyetlen magyar állami tulajdonban lévő, ösztöndíjasokat fogadó, folyamatosan működő külföldi tudományos intézetünk. Igazgatója *Hekler Antal*, a neves művészettörténész volt. Bár az intézet tevékenysége a háborús viszonyok miatt meglehetősen korlátozott volt, az évi 3000 koronás ösztöndíjjal ott tartózkodó, már végzett fiatalok — köztük *Oroszlán Zoltán*, *Luttor Ferenc*, *Fehér Géza* és *Kós Károly* — így is jelentős, nyolc füzetben közzétett kutatási eredménnyel büszkélkedhettek.¹²

A „magyar kultúra külföldi őrszemeinek” megalakítása

Magyarország nemzetközi kultúrkapcsolatainak tudatos és tervszerű alakítására csak az első világháború után, a Monarchia földarabolása árán visszaszerzett önállóság és külpolitikai mozgásszabadság következtében kerülhetett sor. A nagy hagyományú oktatási-művelődési központjaitól — köztük két egyetemétől, számos akadémiajától, az ezekhez kapcsolódó kutatóintézetektől- és műhelyektől — megfosztott „csonkaországban” a válságos gazdasági helyzetben is roppant gyorsan épült ki az új kulturális intézményrendszer.

Klebsberg Kuno — 1922 júniusától már vallás- és közoktatásügyi miniszterként — rendkívüli határozottsággal, a tárca érdekeit szívósan védve és eredményesen képviselve valósította meg a „konzervatív reform” szellemében született, átfogó kultúrpolitikai elképzeléseit. Kitartóan törekedett a modern min-

tákat követő, szakszerű kultúrigazgatás hazai elterjesztésére, valamint — az igen sokszor (ám általában helytelenül) idézett „kultúrfölény-gondolat” jegyében — a korszak elvárásaihoz és a világháború utáni megváltozott helyzethez alkalmazkodva a magyar „tudományos nagyüzem” létrehozására.

Ennek érdekében szorgalmazta az állami ösztöndíj-politika gyökeres megújítását s a külföldi magyar intézetek hálózatának kialakítását is. Klebelsberg 1917-től többször is hangoztatta: a külföldi tudományos központokba állami támogatással kiutazó magyar ösztöndíjasoknak szervezetten, az erre a célra alapított magyar intézetek segítségével és irányításával kellene folytatniuk tanulmányaikat, kutatásaikat.¹³

Az 1920-as években Klebelsberg kezdeményezésére egymás után alakultak a „magyar kultúra külföldi őrszemei”. A bécsi és a vatikáni levéltárakban őrzött magyar vonatkozású anyagok föltárására, összegyűjtésére és kiadására jött létre 1920-ban a bécsi, 1923-ban pedig — a Fraknoi-féle intézet jogutódjaként — a római *Magyar Történeti Intézet*. Hozzájuk hasonlóan a magyar állam tulajdonában voltak az 1924-ben Bécsben és Berlinben, majd az 1928-ban Rómában megnyílt *Collegium Hungaricumok*, melyek már több szakterületről fogadhattak ösztöndíjasokat. A Párizsban tanuló magyar ösztöndíjas hallgatók istápolására 1927-ben állította föl a kultuszminisztérium a *Franciaországi Magyar Tanulmányi Központot*.¹⁴ A külföldi ösztöndíjasok magyar intézettel nem rendelkező városokban és országokban — 1924-től az Egyesült Államokban, 1925-től Franciaországban és Angliában, 1926-tól pedig Genfben is — kutathattak és tanulhattak a magyar kormány támogatásával. (A francia kormány már 1921-től biztosított ösztöndíjat magyar egyetemisták számára!) Intézmények, testületek, magánszemélyek, hazai és külföldi alapítványok ún. kézi — azaz a kiküldetési helyen szabadon fölhasználható és beosztható — ösztöndíjakkal finanszírozhatták az általuk tehetségesnek tartott fiatalok kinttartózkodását.¹⁵

Klebelsberg kezdeményezésére és tevékeny közreműködésével tehát már a húszas évek közepére kiépültek az egyre bővülő lehetőségeket nyújtó állami ösztöndíj-politika szervezeti keretei. Az ösztöndíjak minél objektívebb odaítélése és a magyar kultúrpropaganda ezáltal megerősítése érdekében azonban sürgetően szükségessé vált az egységes irányítást — s így az áttekinthetőséget is — biztosító, a különböző szakterületek sokszor eltérő szempontjait egymáshoz közelítő szabályozás kidolgozása.

Az Országos Ösztöndíjtanács

Klebelsberg, a „legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter”, elengedhetetlennek tartotta a tudományos igazgatás apparátusának, az egyetemek, az állami kutatóintézetek és a közművelődési intézmények általában idősebb szakszemélyzetének képzett, lehetőleg külföldi tapasztalatokat is hasznosítani tudó fiatalokkal való felfrissítését. Emiatt érezte rendkívül fontosnak és szívéhez oly közel állónak az 1927:XIII. törvénycikket, mely bevalottan is egyik legkedvesebb törvénye volt. „Kultúrpolitikám két alapgondolaton épül fel — mondotta. — Emelni igyekszem a magyar nemzet széles néprétegeinek, nagy tömegeinek értelmi szintjét... Gondoskodni kell azonban arról is, hogy... kellő számban álljanak oly férfiak, különösen szakemberek rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon vannak, s így minden működési téren... elsőrangú erőkre támaszkodhassunk.”¹⁶

Az 1927:XIII. törvénycikk lényegében már kész tényeket rögzített, Klebelsberg ösztöndíj-politikájának addig elért eredményeit, az akkor már meglévő külföldi magyar intézetek helyzetét kodifikálta. Igen jelentős volt azonban

abból a szempontból, hogy az ösztöndíjasok korábban meglehetősen esetleges kiválasztását az Országos Ösztöndíjtanács megalakításával szervezetileg és jogilag is szabályozta. Mint ez a képviselő- és felsőházi tárgyalásokból, a kedvező és lelkesedő sajtóviasszhangokból kiderül, a művelt közvélemény igen pozitívan és megértően fogadta a törvényt, mely — mint később kiderült, túlzott optimizmussal — Zürichben és Párizsban újabb Collegium Hungaricumok föllállítását és az ösztöndíjkiadás további fölfuttatását ígérte.¹⁷

Az Ösztöndíjtanács létrehozásával Klebelsberg nem az állami beavatkozást, hanem sokkal inkább a szakmai szelekciót kívánta erősíteni. A protekciós lehetőségek minél szűkebbre szorítása, a külföldre kiküldött ösztöndíjasok korábbinál objektívebb kiválasztása, a különböző szakterületek Magyarország szakember-szükségletéhez mértén arányos képviselőletének biztosítása volt ezzel a legfőbb célja.

Az Országos Ösztöndíjtanács az egyetemek, a főiskolák, illetve a tudományos szervezetek és intézmények részéről kiküldött, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszter által meghívott tagjai a „szellemi és természettudományokat” egyenlő számban képviselő tudósokból és neves művészekből kerültek ki. A húsz szakmai albizottságban tevékenykedő tanács a két világháború közötti Magyarország valóban legkiválóbb, nemzetközi hírnű tudósait és művészeit tömörítette. Elnökei *Berzeviczy Albert* (1927—1933), *Teleki Pál* (1933—1936) és *Bakay Lajos* (1936-tól) voltak, az ügyvezető igazgatói tisztséget mindvégig *Dománovszky Sándor* viselte. A Tanács munkájában — csak néhány nevet találmra kiemelve — *Kodály Zoltán*, *Bartók Béla*, *Csók István*, *Szent-Györgyi Albert*, *Petz Gedeon*, *Heim Pál*, *Husztai József*, *Czettler Jenő*, *Gombocz Zoltán*, *Hóman Bálint*, *Szekfü Gyula*, *Korányi Sándor*, *Magyar Zoltán*, *Hajnal István*, *Dohnányi Ernő*, *Gerevich Tibor*, *Hutyra Ferenc*, *Kornis Gyula*, *Sík Sándor*, *Szőnyi István*, *Rohringer Sándor* vettek részt.¹⁸

Az Ösztöndíjtanács minden év januárjában közzétett pályázati hirdetményei szerint a külföldi ösztöndíjakra a 35 — kivételes esetben 40 — évesnél fiatalabb kutatók, művészek és állami tisztviselők, illetve a főiskolák és az egyetemek elsősorban nyelvszakos hallgatói jelentkezhetnek.¹⁹ Az igen részletes kérdőívet kitöltött pályázókat — munkahelyük szerint — a Gyűjteményegyetem Tanácsa, 1930-tól az Országos Természettudományi Tanács, illetve a jelölt főiskolai vagy egyetemi szaktanárának véleménye alapján a kari és az egyetemi tanács minősítette. Ennek figyelembevételével terjesztették föl jóváhagyásra a kultuszminiszterhez az Ösztöndíjtanács albizottságai az ösztöndíjra érdemesnek tartottak névsorát. A miniszter — aki a Tanács jelöltjeivel szemben csak a visszautasítás jogával élhetett — határozott a javaslatokról. A február 20-i határidővel benyújtott pályázatokról már augusztusra megszületett a döntés; a külföldi ösztöndíjat elnyertek listáját nyilvánosságra hozták.²⁰

Ha nem kiváló vagy igen jó tanulmányi előmenetelű hallgatók, publikációval nem, vagy alig rendelkező kutatók, az illető ország nyelvét szűkebb témájuk követéséhez nem megfelelően ismerők pályáztak, ha olyan szakterületre nyújtottak be kérelmet, amelyet Magyarországon is legalább olyan hatékonysággal lehetett tanulmányozni, mint külföldön, a tanács csaknem kivétel nélkül elutasító határozatot hozott. Megkívánták a jelöltektől Magyarország viszonyainak oly tökéletes ismeretét, „hogy érdeklődő külföldieknek ... helyes útbaigazítást és tájékoztatást tudjanak adni”, a „nem magyar hangzású nevűektől” pedig kérték, hogy „ösztöndíjkérelmük benyújtásával egyidejűen” folyamodjanak a belügyminiszterhez névmagyarosításért, „hogy az esetleg elnyerendő ösztöndíjjal már magyar névvel mehessenek külföldre”.²¹

A kiutazók ritkábban egy-két hónapra, többnyire azonban fél vagy egész évre, hosszabbítás esetén még akár ennél tovább is kaptak ösztöndíjat. Ennek

összegét a magyar állam, a magyar törvényhatóságok, a csereösztöndíjak esetében külföldi államok, valamint magyar és külföldi alapítványok adományozhatták.

Viták az ösztöndíj-politikáról

Klebelsberg újabb külföldi magyar intézetek megnyitását és az ösztöndíjakció további kiszélesítését ígérő, rendkívül költségigényes és nagyravágyó terveiből a gazdasági világválság következtében sajnos csak kevés valósul(hatot)t meg. Bár a már tizenhárom országba kiküldött ösztöndíjasok száma 238 fővel az 1930/31. tanévben érte el csúcspontját, 1931-ben már a bécsi, a berlini és a római Collegium Hungaricumok megtartásáért és az ösztöndíjakció folytatásáért is keményen meg kellett küzdeni. Sokan támadták Klebelsbergét a kultuszárca pazarlása és luxuskiadásai — ide értették a külföldi ösztöndíjakat is — miatt.²² Deér József például az ösztöndíjúgy racionalizálását — vagyis a kutatói ösztöndíjak elsőbbségének biztosítását, a hallgatói ösztöndíjak „kézi ösztöndíjjá” alakítását —, valamint a berlini és a római Collegium Hungaricumok mielőbbi eladását javasolta.²³

Hóman Bálint, a két világháború közötti magyar kultúrpolitika Klebelsberg melletti meghatározó személyisége, — 1931 augusztusától utóda — a Gróftól igencsak eltérően, Deér Józsefhez hasonlóan ítélte meg az ösztöndíjakció hatékonyságát. „Kénytelen vagyok megemlíteni, hogy elvi tekintetben nem vagyok barátja a kollégiumi rendszernek — jelentette ki a Collegium Hungaricumokra célozva a képviselőház 1933. május 31-i ülésén. — Ha rajtam állna, a szabad ösztöndíjak rendszere mellett döntenék, mert én a nyelvkészség elsajátítása s az illető ország megismerése szempontjából fontosabbnak és helyesebbnek tartom a szabad ösztöndíjakat. Mivel azonban a kollégiumok már megvannak, ez idő szerint nem kívánok ennek az elvi álláspontomnak érvényt szerezni.”²⁴

A korszak ösztöndíjakkal kapcsolatos állandó és mindvégig eldöntetlen vitájában Hóman Bálint a Collegium Hungaricumokba szóló ösztöndíjakkal szemben a kézi ösztöndíjakat pártfogolta, de — ha vonakodva, ám — ő is fölismerte a kollégiumok fönntartásának a szükségességét. A harmincas évek közepétől több országgal kötött kulturális egyezményt, vagy „szellemi együttműködésről” szóló szerződést, s ezekben kötelezettséget vállalt a külföldi magyar intézetek további támogatására, az ösztöndíjasok cseréjének előmozdítására. Igaz, hogy ezek a szerződések — 1935-ben Lengyel- és Olaszországgal valamint Ausztriával, 1937-ben, majd 1940-ben Németországgal, 1938-ban Észt- és Finnországgal, végül 1941-ben Bulgáriával²⁵ — Magyarország geopolitikai helyzetének és Hóman politikai meggyőződésének megfelelően az olasz—német orientációt erősítették, ám nem szabad elfelejtenünk: Magyarország kulturális szempontból hosszú évszázadok óta, hagyományosan e térséghez kötődött. (Sajnos a fasiszta és a nemzetiszocialista ideológia kizárólagossá válása után is.) Mindennek ellenére Hóman, majd 1942 júliusától utóda, Szinyei Merse Jenő a háború kitörése és Magyarország hadbalépése után sem szakította meg kapcsolatait az ellenséges országokban lévő magyar lektorátusokkal és tanszékekkel. Néhány korábban kiutazott ösztöndíjas 1941 után is Angliában, illetve az Egyesült Államokban tartózkodott, a megszállt Franciaországban, a „csatlós” és a semleges államokban pedig a háború alatt — furcsa módon — egyenesen szaporodott a magyar ösztöndíjasok száma. Az 1943/44. tanévben még a Német Birodalomba, Olaszországba, Svájcba, Francia-, Finn-, Svéd- és Törökországba, Bulgáriába, Szlovákiába, Horvátországba és Japánba, 1944 őszén már csak Németországba hirdettek ösztöndíjpályázatot.²⁶

Az Országos Ösztöndíjtanács mindvégig megőrizte függetlenségét, többé-kevésbé mentes maradt a politikai befolyástól. Szemléletesen bizonyítja ezt a berlini Collegium Hungaricum elleni támadás és az Ösztöndíjtanács erre való reagálása.

A németországi nemzetiszocialista hatalomátvételt követően hazánk berlini nagykövete, a feltétlen németbarátságáról ismert *Sztójay Döme* részéről külügyi vonalon mind több kritika érte az egyébként német állampolgárságú és a kultusztárcának felelős Collegium-igazgató, *Farkas Gyula* személyét, a kollégiumot és — közvetve ugyan, de — az Ösztöndíjtanácsot is. Sztójay még 1943-ban is kifogásolta, hogy „a propagandakérdések iránt meglehetősen érzéketlen”, „a teljesen csak elvont tudománynak élő... ún. tudósok” látogassanak Berlinbe. „Midőn a totális háború gondolatának jegyében élünk — írta —, s lehetőleg minden erőt és energiát a háborús célok érdekében kell bevetnünk, nem tartom célszerűnek, hogy olyan emberek nyerjenek külföldre drága pénzen kiküldetést, akik a teljesen elvont... kérdésekkel foglalkoznak. A magyar nemzeti célok érdekében beállított propagandamunkát feltétlenül előnyben kell részesíteni mindennemű elvont tudomány ápolásával szemben.”²⁷

E durva beavatkozási kísérlettel szemben az Ösztöndíjtanács elnöke, *Bakay Lajos* határozottan és erélyesen tiltakozott, felháborodottan utasítva vissza Sztójay — a tudomány szempontjából kissé furcsa — vádjait: „Az ösztöndíjasok kiválasztásában az... előírt szabályokhoz és a gyakorlatban már jól bevált elveinkhez továbbra is ragaszkodnunk kell... Nem kívánható, hogy a Tanács most már szabályait és elveit félretéve, kizárólag propagandaképzővé alakuljon át, ami nem is feladata.” Bakay fölkerlte a kultuszminisztert: „hárítson el tőlünk minden olyan kívánságot, amely sajátos céljainkkal ellentétben van és egészen idegen célok szolgálatába akarja állítani Tanácsunkat.”²⁸

A berlini követség és a Collegium Hungaricum mégis kénytelen volt kibékülni, mivel az 1943. november 22-i légítámadás következtében teljesen leégett nagykövetség a magyar kormány határozata alapján a kollégium épületébe költözött...²⁹

Az ösztöndíjakció hatékonysága

Külföldön végzett munkájáról minden ösztöndíjas összefoglaló jelentésben volt köteles beszámolni az Országos Ösztöndíjtanácsnak. Az 1924/25. tanévtől az 1941/42. tanévig ezen jelentések alapján állították össze és adták ki rendszerezen a külföldi ösztöndíjasok pontos névsorát és kinti tevékenységük rövid összefoglalását tartalmazó, a három Collegium Hungaricum és az Országos Ösztöndíjtanács szervezetében, illetve az ösztöndíjakció alakulásában bekövetkezett változásokat is ismertető „A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az... tanévben” című kiadványt.³⁰

Ez az egyik legfontosabb forrásunk az ösztöndíjasokra vonatkozóan. A bennük szereplő adatok és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban készített statisztikák és kimutatások azonban gyakran ellentmondanak egymásnak. Ennek a következő okai lehetnek: az ösztöndíjban részesítettek nem minden esetben éltek a kedvező lehetőséggel; néha csak az egy évre följárlott ösztöndíjas helyek számát, máskor csak a kiküldött személyeket regisztrálták — egy egész évre szóló ösztöndíjas helyre pedig fél-fél évre ketten is kiutazhattak; másrészt egy fiatal akár két-három évig is kint tartózkodhatott, több egész éves helyet egyedül töltve így be.

Néhány jellemző adat azonban így is kiválóan érzékelteti a külföldi ösztöndíjakció hatékonyságát. *Nagy Iván* — a külföldi ösztöndíjasok adatait tar-

talmazó *Collegium Hungaricum Szövetség* 1936-ban megjelent zsebkönyvébe írott — tanulmánya szerint az 1923/24. tanévtől 1934/35-ig „a magyar állam 1109 ösztöndíjat adott ki, amihez csatlakozik 65 törvényhatósági, 293 külföldi állami és 89 ún. kézi ösztöndíj... Ez alatt a 11 év alatt összesen tehát 1557 ösztöndíj adományoztatott, mégpedig a legtöbb: 371 Bécsbe, 296 Németországba, 244 Franciaországba és 216 Olaszországba. A külföldi intézetek felállításának, berendezésének és fenntartásának költségeire, valamint az ösztöndíjakra a háború után igen tekintélyes összegeket fordított a magyar kormány... összesen 8 175 000 pengőt.”³¹

Egy ugyancsak 1934/35-ig bezárólag készített, ám Nagy Ivánnal szemben nem az ösztöndíjas helyek, hanem az ösztöndíjasok számát figyelembe vevő kimutatás alapján 1167-en élvezhették a magyar állam 848, a törvényhatóságok 65, a külföldi államok és alapítványok 254 ösztöndíját. Ebből 313-an Ausztriába, 267-en Németországba, 215-en Franciaországba, 205-en Olaszországba, 115-en az Egyesült Államokba, 74-en Angliába, 28-an Svájcba, 27-en Görögországba, 43-an pedig tizenhárom egyéb országba utaztak.³²

Egy 1942. évi összeírás már több mint 1500 ösztöndíjasról tett említést és mintegy 1000 ösztöndíjas földolgozott adataiból megállapította, hogy közülük 448 bölcsész, 151 orvos, 93 jogász, 66 közgazdász, 56 hittudós, 43 építészmérnök, 32 pedig képzőművész végzettségű volt. 219-en középiskolai tanár- vagy igazgatóként, 101-en tudományos intézeti tisztviselőként, 84-en egyetemi tanársegédként, 69—69-en orvos és gyógyszerész, illetve egyetemi tanárként, 49-en vállalati magántisztviselőként, 42-en főiskolai tanárként, 41-en lelkész- vagy hitoktatóként dolgoztak.³³

Schneider Mártának az Országos Ösztöndíjtanács éves jelentései alapján összeállított adatai szerint³⁴ 1923/24-től 1941/42-ig összesen 2558, döntő többségében — kb. 75 százalékában — egy egész tanévre szóló ösztöndíjat adományozott a magyar állam, illetve különböző alapítványok, törvényhatóságok, vagy külföldi kormányok. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31. tanévig fokozatosan emelkedett, majd — a gazdasági világválság következtében — radikálisan csökkent. Olyannyira, hogy 1932/33-ban már 70 százalékkal kevesebb ösztöndíjas helyet biztosítottak, mint két évvel azelőtt.³⁵ 1933-tól 1939-ig ismét növekedettstagnált, majd a világháború kitörése miatt újra erősen megcsappant a kiutazók száma. 1940/41-től azonban — paradox módon — ismét javult a helyzet, sőt, új ösztöndíjakat is kiírtak. Ezek azonban jórészt — 1944/45-ben már kizárólag — Németországba szóltak. A jelzett időszakban 619 — az összes helyek egynegyede! — ösztöndíj Németországba (1938-tól, az Anschluss következtében a korábban Ausztriánál jelölt ösztöndíjakat is ide sorolták), 542 Olaszországba, 535 Ausztriába, 335 Franciaországba, 175 az Egyesült Államokba, 148 Angliába, 61 Görögországba, 52 Svájcba, 86 pedig további államokba szólt.³⁶

A külföldi ösztöndíjasok listáját böngészve nyugodtan kijelenthetjük: a Horthy-korszak második felének és részben az 1945—1949 közötti időszaknak — nemzetközi mércével mérve is kiváló — tudományos elitje jórészt az ösztöndíjat elnyertek köréből toborzódott. Csak a döntő többségében — a magyar vonatkozású anyagban rendkívül gazdag levéltárak minél teljesebb kiaknázása végett — Bécsbe utazó történészek és levéltárosok, valamint az általában Görögországot fölkereső régészek közül emelek ki néhány, későbbi hírnevét fiatal külföldi ösztöndíjasként megalapozó tudósunkat (zárójelben közlöm az ösztöndíjas tanulmányok helyét és tanévenként megadott időpontját): *Alföldi András* (Bécs, Berlin 1925/26, Görögország 1934/35), *Artner Edgár* (Róma 1924/25, 1925/26), *Asztalos Miklós* (Berlin 1929/30), *Bakács István János* (Bécs 1931/32), *Banner János* (Görögország 1933/34), *Baranyay Béla* (Bécs 1923/24, 1924/25, 1925/26, 1926/27), *Baráth Tibor* (Bécs 1929/30, Párizs 1930/31, 1931/32, 1932/33), *Benda*

Kálmán (Bécs 1940/41-ben rövidebb ideig), *Csapodi Csaba* (Bécs 1933/34), *Csóka Lajos* (Bécs 1932/33, 1933/34-ben az első félév), *Deér József* (Bécs 1928/29, 1929/30), *Ember Győző* (Bécs 1933/34), *Fehér Géza* (Görögország 1933/34), *Fekete-Nagy Antal* (Bécs 1925/26), *Ferdinandy Mihály* (Perugia 1933 nyara, Róma 1934/35, Berlin 1935/36-ban a második félév, Róma 1939/40), *Fettich Nándor* (Berlin 1925/26), *Fügedi Erik* (Bécs 1939/40-ben rövidebb ideig), *Györffy György* (Finn- és Svédország 1938/39), *Hermann Egyed* (Bécs 1932/33), *Herzog József* (Bécs 1924/25, 1925/26), *Hunyady Ilona* (Bécs 1940/41), *Ila Bálint* (Bécs 1927/28, 1928/29, 1933/34-ben három hónap), *Iványi-Grünwald Béla* (Bécs 1927/28, 1928/29, 1935/36-ban négy hónap), *Jakó Zsigmond* (Bécs 1939/40-ben rövid ideig), *Jánossy Dénes* (Bécs 1924/25, 1925/26, New York 1926/27), *Kerényi Károly* (Görögország 1928/29, 1929/30, 1930/31-ben a második félév, 1935/36), *Komjáthy (Kring) Miklós* (Bécs 1932/33, 1940/41-ben rövid ideig), *Komoróczy György* (Varsó 1932/33, 1933/34), *Kosáry Domokos* (Bécs 1934/35-ben és 1935/36-ban rövid ideig, Anglia 1937/38, 1938/39), *Kumorovitz Lajos Bernát* (Bécs 1933/34-ben két hónap), *Lederer Emma* (Bécs 1930/31), *Ligeti Lajos* (Párizs 1925/26, 1926/27, 1927/28, Mongólia 1928/29), *Mályusz Elemér* (Bécs 1923/24, 1925/26), *Meszlényi Antal* (Róma 1929/30), *Mérei Gyula* (Bécs 1934/35, 1935/36-ban rövid ideig), *Miskolczy Gyula* (Bécs 1924/25), *Moravcsik Gyula* (Róma 1926/27, Görögország 1930/31, 1934/35), *Oroszlán Zoltán* (Berlin 1925/26, Róma 1929/30, Görögország 1930/31), *Paulinyi Oszkár* (Bécs 1925/26), *Salacz Gábor* (Bécs 1924/25, 1925/26), *Sashegyi Oszkár* (Bécs 1940/41), *Sinkovics István* (Bécs 1934/35, 1935/36), *Szabó István* (Bécs 1931/32-ben a második félév), *Szilágyi Lóránd* (Bécs 1930/31, 1931/32), *Szentpétery Imre* (Bécs 1934/35), *Váczy Péter* (Bécs 1927/28, 1928/29, Róma 1932/33-ban az első félév), *Wellmann Imre* (Lipcse 1932/33).

Úgy hiszem, e rövid, önkényesen válogatott névsor önmagáért beszél. Igaz, ugyanígy említhettem volna a tudományos élet egyéb szakterületein, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban, az iskolákban, a gazdasági életben elhelyezkedő, az orvos-, mérnök- vagy ügyvédként dolgozó korábbi külföldi ösztöndíjasokat, vagy ismert képzőművészeink közül a Párizsban időző *Barcsay Jenőt* és a „rómaiakat”: *Aba-Novák Vilmost*, *Borbereki Kovács Zoltánt*, *Hincz Gyulát*, *Jeges Ernőt*, *Konthuly Bélát*, *Molnár C. Pált*, *Pátzay Pált*, *Szabó Vladimirt*, *Szőnyi Istvánt*, *Vilt Tibort*. Sokáig folytathatnánk a sort...³⁷

Éppen ezért igen szomorú, s óriási veszteséget okozott, hogy 1945, különösen pedig 1948 után a klebelsbergi elképzelésektől meglehetősen eltérő és sajtós, általában politikai szempontú kiválasztáson alapult a külföldi ösztöndíjasok kiküldése. Bár a régi kulturális intézményrendszer, s így a korábbi ösztöndíjrendszer számos eleme egészen 1948/49-ig tovább élt, a politikai változások a kulturális szakigazgatást sem hagy(hat)ták érintetlenül.

JEGYZETEK

- 1 A külföldön tartózkodó hallgatókról az egyetemi anyakönyvek átvizsgálása alapján már a múlt század hetvenes éveitől pontos és részletes kimutatások, a hallgatók származását, társadalmi helyzetét, későbbi sorsát is bemutató elemzések készültek. Az ezirányú kutatásokat összegzi és bibliográfiai tájékoztatót ad: *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 2. kiad. (Bp. 1983.) 126–129. és 516–524. o.; *A magyar nevelés története* 1. köt. (Főszerk.: *Horváth Márton*) (Bp. 1988.) 132–134., 141–142., 198–199., 209. és 254. o.; *Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest, 1979.); *Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok* (Bukarest, 1980.) 152–168. és 289–292. o.

Rövid áttekintést közöl: *Lukinich Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön*. In: *Magyar Zoltán* (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése* (Bp. 1927.)

- 149—165. o.; *vitész Nagy Iván*: A magyar diák külföldön egykor és most. In: A franciaországi magyarság (Bp. é. n.) 73—80. o.
- Keserű Bálint „iskolateremtő” munkássága nyomán szegedi kutatócsoport foglalkozik a magyar peregrináták Nyugat-Európa szellemi mozgalmaihoz való aktív hozzájárulásával, a nyugati műveltség és tudományosság magyarországi adaptációjának-elterjesztésének eredményeivel. A peregrináció-kutatáshoz kiválóan használható-hasznosítható sorozataik: 1965-től Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, majd 1980-tól Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (mindkettő sorozatszerkesztője *Keserű Bálint*); 1988-tól jelenik meg a Peregrinatio Hungarorum (sorozatszerk.: *Herner János*), 1989-től a Fontes Rerum Scholasticarum (sorozatszerk.: *Keserű Bálint*).
- Szögi László a Magyarországról származó külföldi hallgatók adatait eddig csak a XVIII. század végéig, XIX. század elejéig földolgozó összeállítások XIX. század közepéig történő kiterjesztésén fáradozik, erről ld.: *Szögi László*: Adatok a Habsburg-monarchián belüli peregrináció történetéhez. 1790—1850 = Levéltári Szemle 1992/4. sz.
- 2 A Pápai Német—Magyar Kollégiumról: *Prohászka Ottokár*: A római Collegium Hungaricum. In: A katolikus Magyarország (Bp. 1902.) 430—432. o.; *Lázár István Dávid*: Kísérlet a római Collegium Hungaricum megalapítására (1578—1579). In: Acta Universitas Szegediensis... Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXV. 135—143. o.
- A római kollégiumra és a Pázmáneumra egyaránt: Az esztergomi főegyházmegye névtára és évkönyve (Esztergom, 1982.) 457—460. o. A Pázmáneumra még: *Nitsch Árpád*: A Pázmány-intézet Bécsben. In: A katolikus Magyarország 385—390. o. A Theresianumról újabban: *Romsics Ignác*: Gróf Bethlen István politikai pályája. 1901—1921 (Bp. 1987.) 18—23. o.; *Póór János*: A Theresianum = Rubicon, 1992/8—9.
- 3 Erre vonatkozóan ld. a Magyar Törvénytárakban közzétett költségvetési törvényeket, illetve az országgyűlés képviselőházának üléseiről készült jegyzőkönyvekben az „utazási ösztöndíjak” címén megszavazott összegeket, valamint *vitész Nagy Iván* id. tanulmányának 80—82. oldalát.
- 4 Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából (Szerk.: *Mann Miklós*) (Bp. 1987.) 19. o.
- 5 Oktatáspolitikai koncepciók... 37. o.
- 6 A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló... jelentése 1872. (Buda, 1872.) 134. o. Ld. még: *Molnár Aladár*: Bárány József közoktatásügyi minisztersége 1867—70-ben = Havi Szemle 1879. jan.—márc. 235—240. o. és ápr.—jún. 4. és 17. o.
- 7 Az ösztöndíjakra elkülönített költségvetési összegekre ld. a 3. jegyzetet. Az 1897: XXXVI. tc. 5. paragrafusára alapján 1898-tól évente összeállított kormánybeszámoló és statisztikák többé-kevésbé részletesen szövegezték az „utazási ösztöndíjakról” és az „útisegélyekről”. A külföldi ösztöndíjasok névsorát az 1893-tól napvilágot látott Hivatalos Közlöny számai (a kultuszminisztérium közlönye), valamint a budapesti tudományegyetem rektorainak a tanév történetéről mondott zárbeszédjei (megjelentek 1861-től évenként az Acta Rag. Scient. Universitatis Ung., később Hung. Budapestinensis kötetekben) tartalmazzák. A pályázók kiválasztására ld. még: ELTE Levéltár 8/b 1655/1910—11.; 980, 1658, 1871, 1875, 1872 és 2236/1911—12.; 1447 és 1978/1912—13.; 2431, 2572 és 2836/1913—14. Az utazási ösztöndíjakról hozott rendeleteket ld.: A m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem igazgatását érintő fontosabb törvények és rendeletek gyűjteménye (Összegyűjt.: *Laky Dezső*) (Szeged, 1926.) 207—208. o. és Hivatalos Közlöny 1906/12. sz. 267. o.
- 8 A névsort a Hivatalos Közlöny és az egyetemi rektori zárbeszédok alapján állítottam össze.
- 9 Ld. *vitész Nagy Iván* id. tanulmánya 81—82. o., valamint ELTE Lt. 8/b 1483 és 1821/1910—11.; 1611 és 1178/1911—12.; 1444 és 2125/1912—13.; 2333, 2335, 2358, 2539 és 2933/1913—14.
- 10 Fraknóira vonatkozóan: *Fraknoi Vilmos*: A vatikáni levéltár és a római magyar történeti intézet. In: A katolikus Magyarország (Bp. 1902.) 425—429. o. Klebelsberg 1917-ben a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédéből ld.: Gróf Klebelsberg Kuno beszédjei, cikkei és törvényjavaslatok 1916—1926 (Bp. 1927.) 8—10. o.
- 11 *Vári Rezső*: Történeti intézetek Rómában (Bp. 1916.) 45—52. o.
- 12 *József Ferenc főherceg*: Megnyitó beszéd a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatótanácsának alakuló ülésén = Századok 1917/2—3. sz.; A konstantinápolyi magyar tudományos intézetnek szervezeti szabályzata (Bp. 1916.); *Magyar Zoltán* (szerk.): A magyar tudománypolitika alapvetése (Bp. 1927.) 457. o.
- 13 Ld. Klebelsberg Kunonak a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésein tartott elnöki

- megnyitó beszédeit 1917-től 1923-ig: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei... 3—73. o.
- 14 A külföldi magyar intézetekre vonatkozó — sajnos igen töredékes — levéltári források: a Magyar Országos Levéltár (MOL) K 636. fondjának (Egyetemek, főiskolák, tudományos intézetek) néhány — témám szempontjából érdekes — csomója; a K 639. fond (Külföldi kulturális kapcsolatok 1937—1944) iratai, valamint az ELTE Levéltárának 1/b (Rektori Hivatal iratai) és 8/b (Bölcsészettudományi Kar iratai) állagaiból az ösztöndíjasokra vonatkozó akták.
- Jó összefoglalások: *Magyary Zoltán* (szerk.): A magyar tudománypolitika... és *Kornis Gyula*: Magyarország közoktatásügye (Bp. 1927.) című könyveinek vonatkozó fejezetei; a *Magyar Pedagógiai Lexikon* (szerk.: *Kornis Gyula*) (Bp. 1934.) 2. kötetének Külföldi tudományos kapcsolatok címszava.
- A bécsi intézményekre ld. még: *Lábán Antal*: A bécsi Collegium Hungaricum (A bécsi Collegium Hungaricum füzetek 1.) (Bp. 1928.); *Schneider Márta*: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. In: A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1989 (Bp. 1990.) 205—216. o.; *Julius Miskolczy*: Das Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien und seine Publikationen. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Bd. 15. (1962.) 577—594. o.; *Gábor Ujváry*: Historische Forschung und Bearbeitung archivalischer Quellen im Wiener Institut für Ungarische Geschichtsforschung. In: Archivpraxis und historische Forschung (Wien, 1992.) 278—283. o.
- A párizsi Központról: *Müller Lipót*: A magyar kultúra párizsi intézete = Debreceni Szemle 1933/5. sz.; *Romsics Ignác*: Francia—magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi „Magyar Intézet” a két világháború között. In: A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1989 (Bp. 1990.) 193—203. o.
- A külföldi magyar intézetek építészeti sajátosságairól ld. a Magyar Művészet 1929/8. számát.
- 15 Az ösztöndíjakról: az 1924/25. tanévtől az 1941/42. tanévig folyamatosan jelent meg a külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az... tanévben című ismertető kiadvány.
- 16 Az idézet a Magyar Törvénytár 1927. évi kötetéből, a XIII. tc. Általános indoklásból való (171. o.). Ld. még: *Klebelsberg Kuno*: Az új országgyűlés megnyitására = Pesti Napló, 1927. jan. 30.; Uő: Magyarország a világ ítélőszéke előtt = Pesti Napló, 1927. febr. 20.; Uő: Előörs-nemzetek és elmaradt népek = Pesti Napló, 1927. júl. 3. Utóbbi cikkében írta: „Erkölcsei és szellemi erőikkel kell meghatványozni a nemzetnek a veszített háborúk folyamán megcsökkent fizikai erejét. Ez az én kultúrpolitikám kvintesszenciája.”
- 17 A törvényjavaslatot Klebelsberg a nemzetgyűlés 1926. május 11-i, majd újra a képviselőház 1927. február 22-i ülésén nyújtotta be. Képviselőházi tárgyalására 1927. március 9-én, 10-én és 11-én, felsőházi tárgyalására 1927. május 27-én és június 2-án került sor.
- A kedvező fogadtatásról — számos újságcikk mellett — pl.: *Huszt József*: Gróf Klebelsberg Kuno életműve (Bp. 1942.) 160—161. o.
- A zürichi és a párizsi Collegium Hungaricumok alapításának tervéről ld. az 1927: XIII. tc. Általános indoklását (172. és 174. o.)
- 18 A szakmai szelekcióról: *Klebelsberg Kuno*: Szelekció vagy protekció = Újság, 1927. márc. 6.
- Az Országos Ösztöndíjtanács szervezetéről: a Rendeleték Tára kötetében az 51.665/1928. V.K.M. sz. szabályrendelet az Országos Ösztöndíjtanács szervezetéről és ügyviteléről és a 17.100/1936. V.K.M. sz. rendelet az Országos Ösztöndíjtanács szervezeti szabályzatáról.
- Az Ösztöndíjtanács tagjainak névsorát A külföldi magyar intézetek... (ld. 15. jegyzet!) és a Tiszti címtárak kötetei közölték.
- 19 36.232/1927. B.M. sz. körrendelet külföldi ösztöndíjak és Collegium Hungaricumok létesítéséről; 17.200/1936. V.K.M. sz. rendelet a külföldi magyar intézetek szervezeti, ügyviteli és igazgatási szabályzatának megállapításáról. A pályázatokat az egyetemeken, a közgyűjteményekben és a kutatóintézetekben hirdették meg, a pályázati felhívás szövegét a Hivatalos Közlönyben és a Budapesti Közlönyben is megjelentették. Ld.: ELTE Levéltára 8/b, 1802/1925/26., 218, 902, 1489/1927/28., 1460/1928/29., 1262/1929/30., 1432/1930/31., 1164/1932/33., 1140/1933/34., 1141/1935/36., 500/1937/38., 1672/1943/44.
- 20 A kérdőívről és a csatolandó mellékletekről pl. ELTE Levéltára 8/b. 1965/1927/28., 1460/1928/29. Az elbírálás szempontjairól uo. 957/1925/26., 1639/1926/27., 1136/1936/37., 1672/1943/44. A miniszter mindenkit azonos szöveggel tudósított az ösztöndíj elnyeréséről, erről ld. pl. uo. az 1489/1927/28. sz. aktát. Az ösztöndíjban részesítettek névsorát a Hivatalos Közlönyben és több napilapban is közzétették.

- 21 Erre csaknem minden évben fölszólították a pályázókat, pl. ELTE Levéltára 7/b (Az Állam- és Jogtudományi Kar iratai) 2284/1933/34.
- 22 A képviselőháznak a kultuszárca költségvetéséről folytatott 1932. május 30—31-i vitájában többen az ösztöndíjak összegének radikális csökkentését és a Collegium Hungaricumok más célokat szolgáló hasznosítását javasolták. (Ld. az 1931—36. évi Képviselőházi Naplók 8. kötetének 337., 365—66., 370., 464. oldalát.) Az Országos Ösztöndíjtanács jelentése a képviselőház 33-as bizottságához az ösztöndíjakcióban bekövetkezett negatív változásokról: ELTE Levéltára 8/b. 964/1931/32.
- 23 *Deér József*: A külföldi collegiumok = Magyar Szemle, 1931. okt.
- 24 Hóman hozzászólása: 1931—36. évi Képviselőházi Naplók 16. kötete 423—24. o. Hóman — ha finoman is, de — még Klebelsberg 1932. október 15-i temetésén mondott gyászbeszédében is bírálta elődje kultúrpolitikai elképzeléseit. „A vallásos ember szent meggyőződésével hitt a kultúra nemzetmentő, államfenntartó hivatásában... Nem a jelennek, hanem a jövőnek dolgozott... Ez a fanatikus meggyőződés és a jövőbe vetett biztos remény készítette a kultúra munkásainak megbecsülésére és felemelésére, nagy, mai helyzetünkben tán túlméretezettnek tetsző, de abszolút mértékkel mérve reális és alaposan átgondolt alkotásokra... tág perspektívájú és nagyvonalú koncepciók kidolgozására...” — mondotta. (Idézi: Az Est 1932. okt. 15-i száma.)
- 25 A szerződések szövege a Magyar Törvénytarban jelent meg. A következő törvény-cikkekről van szó: 1935:XVII., XVIII. és XIX. tc., 1937:V., 1938:XXIII. és XXIX., 1941:XVI. tc.
- 26 MOL, K 639 1943—1—12825 (Res.), 71.255, 71.484 és 72.066/1944. sz. iratok.
- 27 Sztójay és Farkas viszonyáról: MOL, K 639 1942—1—35.114., az idézet: MOL, K 639 15.087/1943.
- 28 MOL, K 639 15.983/1943.
- 29 MOL, K 639 1943—1—17.039.
- 30 Ld. a 15. jegyzetet!
- 31 *vitéz Nagy Iván*: Magyar diákok külföldi egyetemjárása. In: A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve 1936 (Szerk.: *Martonyi János*) (Bp. 1936.) 28—29. o. A tanulmány szövege csaknem szó szerint megegyezik az 1. jegyzetben megadott Nagy Iván tanulmányával!) A külföldi ösztöndíjasokra és a Collegium Hungaricumok fenntartására fordított összegekről ld. még a Magyar Törvénytarban és a képviselőházi jegyzőkönyvekben a költségvetések adatait; az 1928. és 1929. évre vonatkozóan: MOL, K 636 440—05—13—1930-as aktában az 1929—30—440 sz. irat.
- 32 A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyvének statisztikái alapján (210—212. o.)
- 33 MOL, K 639 37.513/1942.
- 34 *Schneider Márta* kimutatásai az ösztöndíjas helyek és nem az ösztöndíjasok számát veszik figyelembe. *Schneider Márta*: Magyar ösztöndíjasok külföldön (megjelent előt a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásából összeállított kötetben.) Az 1942/43., 1943/44. és 1944/45. tanévben kiutazott ösztöndíjasokra vonatkozóan ld. a Hivatalos Közlöny elfogadott ösztöndíjas pályázatokról szóló értesítéseit, valamint: MOL, K 639 35.246, 35.531/1942., 12.507, 13.227/1943. és a 26. jegyzetet.
- 35 A külföldi magyar intézetek... az 1932/33. tanévben (Bp. 1934.) 3. oldalának adata szerint.
- 36 Ld. *Schneider Márta* a 34. jegyzetben említett tanulmányának statisztikáit.
- 37 A listát A külföldi magyar intézetek működése... és a Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve alapján állítottam össze. Az „állami ösztöndíjakció eredményességének megállapítása” végett érdekes és sokatmondó jegyzéket készítettek a kultuszminisztérium kérésére a Pázmány Péter Tudományegyetem tanszemélyzetének azon tagjairól, akik az 1923/24. és az 1929/30. tanévek között kaptak ösztöndíjat. E kimutatást teljes terjedelmében közlöm: *Egry Gyula* (Róma 1924/25), *Angyal Dávid* (Bécs 1925/26), *Domanovszky Sándor* (Bécs 1925/26), *Horváth Jenő* (Bécs 1925/26), *Tóth Zoltán* (Bécs 1925/26), *Gárdonyi Albert* (Bécs 1925/26), *Németh Gyula* (Bécs, Róma 1925/26), *Tóth László* (Róma 1925/26, 1927, 1928), *Szekfű Gyula* (Róma 1925/26), *Bay Zoltán* (Berlin 1926/27, 1928, 1929, 1930), *Moravcsik Gyula* (Róma 1926/27), *Horváth Barna* (Bécs, London 1927/28, 1929), *Horusitzky Ferenc* (Párizs 1928/29, 1930), *Imre Lajos* (Berlin 1928/29, 1930), *Kerényi Károly* (Görögország 1928/29), *Meszlényi Antal* (Róma 1928/29, 1930), *Kesselyák Adorján* (Berlin 1929/30), *Erdey-Grúz Tibor* (Bécs 1929/30. Ny. r. és ny. rk. tanárok, akik külföldi ösztöndíj elnyerése után lettek kinevezve: *bárá Brandenstein Béla* (Berlin 1924/25, ny. rk. tan.), *Zambra Alajos* (Róma 1924/25, ny. r. tan.), *Lukinich Imre* (Bécs 1925/26, ny. r. tan.). Külföldi ösztöndíj elnyerése után habilitáltattak *Mályusz Elemér* (Bécs 1923/24, 1925, 1926), *Miskolczy Gyula* (Bécs 1924/25, 1925, 1926), *Pro-*

hászka Lajos (Berlin, Bécs 1924/25, 1925, 1926), *Horváth Henrik* (Róma, Berlin 1924/25), *Kapossy János* (Bécs, Róma 1925/26), *Koch Sándor* (Bécs 1925/26), *Méhes Gyula* (Bécs, London 1925/26, 1928/29), *Fettich Nándor* (Berlin 1925/26), *Veres Pál* (Berlin 1925/26), *Nagy Lajos* (Róma 1925/26, 1927), *Pigler Andor* (Róma 1925/26), *Schay Géza* (Berlin 1926/27, 1928), *Tokody László* (Bécs 1926/27), *Fekete Lajos* (Berlin 1927/28). Külföldi ösztöndíj elnyerése után lettek tanársegédek: *Lengyel Béla* (Bécs 1924/25, 1926, 1927), *Soó Rezső* (Berlin 1925/26, 1927), *Bulla Béla* (Berlin 1927/28). (ELTE Levéltára 8/b. 1048/1930/31).

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Albrechtné Kunszeri Gabriella főosztályvezető, Magyar Országos Levéltár, Bp.

Alföldi Vilma főosztályvezető, Magyar Országos Levéltár, Bp.

Berta Tibor főlevéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged

Bezdán Sándor főiskolai docens, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged

Érszegi Géza főlevéltáros-főtanácsos, Magyar Országos Levéltár, Bp.

Gazdag István, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár nyugalmazott igazgatója, Debrecen

G. Jáger Márta igazgatóhelyettes, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár

Gombos János főlevéltáros, Békés Megyei Levéltár, Gyula

Iványosi-Szabó Tibor igazgató, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét

Kálnoki Kis Tamás főosztályvezető-helyettes, Magyar Országos Levéltár, Bp.

Kanyar József, a Somogy Megyei Levéltár nyugalmazott igazgatója, Bp.

Kapronczay Károly főigazgató-helyettes, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Bp.

Körmendy Lajos főosztályvezető, Magyar Országos Levéltár, Bp.

Molnár András főlevéltáros, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg

Ölveti Gábor levéltáros, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen

R. Rácz Katalin főlevéltáros, Pest Megyei Levéltár, Bp.

Réfi Oszkó Magdolna főosztályvezető-helyettes, Magyar Országos Levéltár, Bp.

Soós István tud. munkatárs, MTA Történettudományi Intézet, Bp.

Ujváry Gábor főlevéltáros, Magyar Országos Levéltár, Bp.

Szabó Attila főlevéltáros-főtanácsos, Pest Megyei Levéltár, Nagykövös

Turbuly Éva igazgató, Soproni Levéltár, Sopron